

СИМВОЛ ЛЕБЕДЯ В ПОЕЗІЇ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ ТА ФРАНЦУЗЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ СИМВОЛІСТІВ

Олександра Чепелик

Ізмаїльський державний гуманітарний університет, вул. Репіна, 12, Ізмаїл, 68610, Одеська обл., Україна

У статті простежено функціонування символу лебедя та визначено шляхи його авторської інтерпретації на основі порівняльного аналізу поетичних творів українського митця та представників французького і російського символізму.

Ключові слова: символізм, символ, поезія, fin de siècle, міфологія.

У розвитку вітчизняної літератури кінця XIX - початку XX ст. символізм переконливо зайняв ключову позицію, розвиваючись в контексті загальноєвропейських засад. Прагнення символістів проникнути у внутрішній, ірраціональний світ, осягнути таємниці трансцендентної реальності зумовило їхнє звертання до символу як "основного засобу вираження" таємниць існування людського "Я", духовних і душевних станів, позбавлених безпосереднього образного втілення [9, с. 251].

Ідентифікація символічних образів визначила в поетичній традиції модерністів складний емоційно-інтелектуальний стан поетів кінця XIX - початку XX ст., що репрезентував переосмислення попереднього народницько-реалістичного художнього досвіду в контексті історично обумовленої національно-культурної рефлексії.

В індивідуальних художніх системах О. Олеся та французьких і російських поетів при інтерпретації фауністичних образів наскрізним став символ лебедя на основі уподібнення "людина - птах", що увійшов у свідомість митців перехідної епохи відповідно до особливостей розвитку їхнього світовідчуження як значеннєва домінанта в осмисленні та відтворенні дійсності.

Мета статті - з'ясувати функціонування символу-лебедя та визначити шляхи його авторської інтерпретації на основі порівняльного вивчення поетичних творів українського митця та представників французького і російського символізму, що перебували між собою у діалогічних стосунках.

Багатозначність символіки лебедя наголошує на її архетипні прадавні джерела, що стали віддзеркаленням культурної свідомості етносу на історичних етапах його самоідентифікації.

У міфопоетичній традиції образ Лебедя пов'язаний з Афродитою - з богинею кохання та краси, Аполлоном - богом сонця, світу, культури, мистецтва та поезії, покровителем муз, Зевсом - верховним богом, володарем неба та землі, Брахмою - творцем усесвіту, Орфеєм - поетом та музикантом, що зачаровував своєю грою на лірі диких хижаків і неживу природу [8, с. 40].

Особливого значення у давній греко-римській міфології набув мотив перевтілення громовержця Зевса - вихідця з Гіпербореї, захопленого красою Леди, у Лебедя - символу велелюбності, що постав варіантом та трансформацією міфологеми про космічне яйце, пов'язане із зародженням життя на Землі [8, с. 40].

В індійській космогонії пара птахів "Хам" та "Са" під загальною назвою "Хамса" чи "Калаханса" символізували "Лебедя у Просторі та часу" від світового яйця якого з'явився творець усього живого Праджапаті, що пізніше почали ототожнювати з Брахмою [13, с. 252]. Це божественне створіння уособлювало ідеальний союз, до якого прагнули всі небесні істоти.

Китайська міфологія визначила лебедя сонячним птахом, ян. Так, за легендою у "Тайтірія-брахмані" якийсь мудрець силою свого знання перетворився у золотого лебедя та полетів у небо з метою єднання із символом Вищої космічної сили - Сонцем [8, с. 41]. Зокрема, у кельтів поширене було також уявлення, що лебедіні божества із золотими та сріблястими ланцюжками мали сонячну природу та виконували роль заступників людей, символізуючи щедрість, кохання та чистоту. Згідно з повір'ями давніх німців, дівчата мали змогу перевтілюватися у пророцьких лебідок ("Пісня про Нібелунгів") [8, с. 41].

Зауважуємо, що однією з найголовніших міфологем в літературі постав вмираючий Лебідь - символ поета, який у хвилину смерті, здіймаючи крилами угору, назустріч небу та сонцю, виконував свою прощальну "лебедину пісню" неземної краси. Зазначимо, що це поняття сягає корінням часів Есхіла (525-456 рр.), який згадає пророцький дар птаха про свою передчасну загибель. Звідси ототожнення Лебедя не тільки з символом незаплямованої білизни, цнотливої наготи, краси, вірного кохання, вродливої дівчини, щасливого дитинства, гордої самотності, але й смерті, про що свідчить розповсюджений в античній традиції образ двох лебедів біля кипарису, до якого прикута ліра. За стародавніми уявленнями вважалося, що поетова душа мандрує по небу в образі Лебедя - символу відродження [8, с. 41].

Християнська іконографія репрезентувала лебедя як птаха Діви Марії, що символізувала ідеал жінки-матері, повноту життя, самодостатність, мудрість, звільнення від усього гріховного через осявання, просвітлення, трансформацію [13, с. 28], тоді як у середньовічних бестиаріях лебідь вважався уособленням лицемірної душі та облудної вдачі, оскільки його біле пір'я приховувало чорне м'ясо, що суперечило його внутрішньому еству. Звідси і виникає протиставлення в багатьох міфах та казках білого та чорного лебедів (життя - смерть, добро - зло), що реалізувалося в орнітологічному

кодi [8, с. 41].

Одним з найпоширеніших мотивів у стародавньому слов'янському фольклорі було перетворення лебідки-королівни у дівчину-красуню. За давньоруським переказом могутня Біла лебідка - володарка таємного знання безсмертя, володіла живою водою та молодильними яблуками. У праукраїнській легенді про заснування Києва, окрім трьох братів (Кия, Щека та Хорива) згадувалася ще їхня сестра Либідь як відгомін про прекрасних образів дів-лебідок. У фольклорі, літературі лебідь, що постав як священний гордий та світлоносний птах, символізував козака, і чоловіка взагалі [13, с. 135].

Отже, слово "лебідь" постає невід'ємною складовою міфопоетичної парадигми "птаха". У порівняльному словнику міфологічної символіки в індоевропейських мовах під загальною редакцією М. Маковського визначається наступне: "Поняття птаха в язичницькій свідомості пов'язувалося з периферією по відношенню до центру, де знаходився всесвіт і де панував лад на відміну від хаоса на периферії ... Птах вважався вмістилищем душ померлих та тих, які ще не народилися. ... Назва птаха найчастіше співвідноситься з відправленням сакрального акту, а отже, з чаруванням, з таїнством ... [5, с. 108-109]".

Художня спадщина французьких та російських символістів відповідала не тільки ідеї відродження української літератури на національній основі, але і творчим використанням естетичних надбань західноєвропейської культурно-літературної традиції. Як відомо, митці кожний по-своєму з особливою виразністю віддзеркалювали власний індивідуально-поетичний світ, звертаючись до художнього трактування символів, зокрема лебедя. З урахуванням цих обставин увагу було сфокусовано на порівняльному аналізі творів митців, чия художня спадщина розвивалася на тлі гострої кризи соціальних та національних ідеологій у період fin de siècle. До цієї статті увійшли такі поезії "Лебідь" (1917), "То не лебідь на озері пісню співав" (1919), "Прилети, мій лебідь білий" (1924) О. Олеся та "Лебідь" (1895), "Білий лебідь" (1898) К. Бальмонта, "Лебеді" (1906) В. Іванова і "Лебідь" (1851), Ш. Бодлера та "Лебідь" (1885) С. Малларме.

Програмовий твір "Лебідь" провідного поета французького символізму XIX ст. С. Малларме став віддзеркаленням його естетичного кредо - "відображати не саму річ, а справляючи нею враження" [4, с. 130]. Поетичний світ ліричного героя, представленого в образі лебедя, відображає психологічно-настрій розгалуження, що ґрунтуються на його декадентському світовідчутті, визначеного песимістичним, трагічним пафосом, роздвоєністю особистості та дисгармонією. Вірш майстерно структурується на внутрішньому асоціативному зв'язку мотиву смерті з вічним прагненням митця творчої самореалізації у світі, сповненого сумом, стражданням, самотністю. У творі французького символіста особливо виразно проступає контраст між космічним простором (l'espace) - ірреальним буттям, пронизаним мрією, щастям, радістю, волею (le vierge, le vivace et le bel aujourd'hui) та крижаним озером (le lac dur), що уособлює в собі страх відчуження героя та втрату ним свого власного "Я" через покору розуму "порожнечій" дійсності. У свідомості лебедя розуміння приреченості страждання та загибелі ("Un cygne d'autrefois se souvient que c'est lui / Magnifique mais qui sans espoir se deliver" - "О, лебедю, згадай, який ти був раніше / Прекрасний, але без надії визволитися") переплітаються з почуттями покинутості та самотності ("Il s'immobilise au songe froid de mépris / Que vêt parmi l'exil inutile le Cygne" - "Він скував себе холодним сном зневаги / О, лебедю, в своїм вигнанні непотрібним") [6, с. 138]. Песимістично-настрій тонує у С. Малларме створює символіка зими, що відображає гіркоту нездійснених мрій героя - лебедя, який власноруч прирік себе на невблаганну, неминучу смерть у крижаних прозорих путах льодовика (le transparent glacier). У цьому випадку в ліриці поета переважає прийом акцентування білого кольору, який має протилежну символіку, втілюючи ідею збайдужіння, забуття, порожнечі, безтілесності, мовчання та смерті через зорові ("le lac dur" - "мертве озеро", "le givre" - "іній", le transparent glacier - "прозорий льодовик", "la blanche agonie" - "біла агонія") та дотикові ("un coup d'aile ivre" - "удар п'яного крила", "un cygne" - "лебідь", "l'oiseau"

- "птах", "le plumage" - "пір'я") образи. В аналізованому творі С. Малларме створив символ лебедя, що надав йому можливості розкрити настроєве тло власної приреченості ліричного героя на самотність, втрати ним індивідуальності, сили та міцї життєвої та творчої реалізації, ілюзії пошуку чогось ірреального через неспроможність своїм власним голосом виспівувати про омріяну країну в полоні мертвої зими (l'hiver stérile), осяяної скукою (l'ennui a resplendi).

У творі "Лебідь" Ш. Бодлера, присвяченого Вікторові Гюго, спостерігаємо інше змістовне наповнення поетичного символу лебедя. Ліричний герой французького поета, представлений як вигнанець-страдник, який, перебуваючи в депресивному стані (mélancolie), любовно плевав у найдорожчих споминах свій давній Париж, що змінювався, на його думку, бистріше, ніж людські серця ("Le vieux Paris n'est plus (la forme d'une ville I Change plus vite, hélas! que le coeur d'un mortel)") [3, с. 242]. Пасивна естетика страждання та занепаду, що надала звучанню поезії ще більшої трагічності та виразності, зумовило звертання французького символіста до однієї з центральних жіночих образів в античній міфології - Андромахи - вірної та люблячої дружини троянського героя Гектора, який загинув у боротьбі за Трою у поєдинку з Ахіллом у Скейських воріт. Автор поезії намагався із достатньою повнотою відтворити відданість коханої, полонянки Ахіллового сина Неоптолема (Піппа), не тільки своєму чоловікові після його трагічної загибелі, але і тим самим її вірність ідеалам знедолених. Домінуючим образом поезії французького символіста став малий струмочок, руслу якого полонена Андромаха надала форми справжнього Сімоента - річки, що текла біля мурів Трої на честь увіковіченої пам'яті про Гектора [3, с. 260]. За прадавніми повір'ями стихія води ототожнювалася з жіночим началом у світобудові. У Ш. Бодлера річка Сімоент уособлювала в собі жорстоку, смертельну битву біля Трої, увиразнюючи невимовну жіночу тугу та одноставний сум за загиблими (пер. Д. Павличка):

Я нині думаю про тебе, Андромахо!

Новітній Сімоент, цей повен сліз ручай,

Свічадо плінне, де не стала й досі прахом

Гірка твоя судьба, вдовиний гордий пай [3, с. 127]. Та головним виявилось те, що як Гектор, так і Віктор Гюго, представлений у ліричному творі Ш. Бодлером, виступали не тільки виразниками гуманізму свого часу, але і втілювали ідею патріотичного обов'язку та шляхетності.

Хворобливість світовідчуття ліричного героя французький символіст зображує через фауністичний символ лебедя, який утік із клітки - замкнутого простору, що поглиблював його трагічне усвідомлення ущербності в неволі, вслід за своєю мрією - вгамувати спрагу в чарівному рідному озері (dans son beau lac natal). Зневірений птах та духовно знищений, зображений у творі водночас величним (sublime) і нещасним (malheureux) калікою, стикається на шляху з нездійсненою ілюзією - "висохлим струмком", що несе в собі неминучу загибель на шляху до вічного, неземного, надсвідомого. Тому цілком вмотивованим виявилось звертання лебедя - страдника-вигнанця, неспроможного примиритися з безкінечним ланцюгом людських страждань, зі своїми докорами до небесного світу Всевишнього - іронічного (le ciel ironique) до жорстокості (cruellement), який, на його думку, здатний був вирівняти незлагоди земного життя знедоленого людства в образі змучених сиріт, "в'янучих наче квіти" (les maigres orphelins séchant comme des fleurs) [3, с. 242].

Але, за Ш. Бодлером, досягти тотожності мрії і дійсності неможливо, тому в його поезії наскрізним став поліваріантний образ невимовної туги, жалоби та печалі ліричного героя, що втілював мінорний за своєю тональністю настроєво-емоційний фон, уособлюючи в собі сум за втраченим, спомин про найтрагічніші миттєвості життя, пронизаний співчуттям до матросів, забутих на острові (les matelots oubliés dans une île), до полонених (captifs), жертв (vaincus), виснаженої та сухотної негритянки.

Своєю вітаїстичною адорацією страждання, меланхолії, занепаду, спліну, смерті поетична образність С. Малларме, Ш. Бодлера тісно переплітається з поезією "Лебідь", "Білий лебідь" К. Бальмонта та "Лебеді" В. Іванова, які подають яскраву картину змістової наповненості символу лебедя.

Так, у першому катрені поезії "Лебідь" К. Бальмонтом представлений образ дзеркальної води, що відображає у символічному змісті - мовчання, відчай, неминучу смерть. Природа, яка втілює єдність минушого і вічного, не тільки служить настроєвим фоном для вияву невимовної туги та смутку, але й виражає певну життєву філософію, що йде від глибин серця та реалізується через поетову лебедину пісню - останнього передсмертного подиху душі. Авторська позиція російського символіста полягає у тому, що ліричний герой, представлений в образі білого лебедя, знаходячись протягом свого життя у безкінечному колообігу царства буденщини, усвідомив його швидкоплинність та нікчемність. Відблиск "віддалених зірок", туман, очерет постають символами нерозгаданості світу, слабкості віри, надломленості характеру ліричного героя на фоні умиротвореного спокою. У цьому випадку спів вмираючого лебедя засвідчив його покору та примирення з наперед визначеною ним долею та свідомо обраним шляхом у смерть.

Означене коло поетичного настрою трагізму та стану душі подібно реалізується у творі "Лебеді" В. Іванова, у якого ліричний герой представлений в образі "сивого лебедя", що співає над осінньою могилою свою останню пісню лебедину про скоро-минушість буденного життя, яке промайнуло на тлі безмежжя простору та часу. За мимолетно-отсветними бликами С жалобой рея пронзенно-унылою, В лад я пою с их вечерними кликами -Лебедь седой над осенней могилою... [12, с. 589]

Лебедина пісня у К. Бальмонта та у В. Іванова наближується до сакралізованої передостанньої сповіді ліричного героя, чия свідомість наприкінці життя прагне піднятися над емпіричним рівнем буття та заглибитися у світ незнаного, таємного.

У К. Бальмонта вірш "Білий лебідь" розгортає символіку лебедя у площину категорії Краси, що постає символом ідеалу жіночності та ніжності, незаплямованої білизни. Образ водної стихії - "німої глибини" є віддзеркаленням плину чуття білого лебедя із сріблястим відтінком, який динамічним поступовим рухом по воді, народжує хвилі, потопаючи у безодні повітря та світу. Поетичний твір російського символіста, що пронизаний мотивом спокою, повної гармонії, оповитої сном "бездонного неба" з "осіяною ранковою зіркою", відтворює з дивовижною майстерністю хвилини імпресії, моментальні настрої й переживання через відчутно виявлену велич та могутність білого лебедя в безмежних морських просторах.

Своєрідне бачення символіки лебедя спостерігаємо у віршах "Лебідь", "То не лебідь на озері пісню співав", "Прилети, мій лебідь білий" О. Олеся. Сучасний дослідник Я. Поліщук у статті "Естетичний досвід декадансу" визначив: "Декадентські настрої виявили найбільшу продуктивність у поезії першого десятиліття ХХ ст. ... У Східній Україні занепадницькі мотиви найчастіше присутні в індивідуальній поетиці М. Вороного, А. Кримського, Олександра Олеся" [11, с. 26].

Так, у поетичному творі "Лебідь" О. Олеся хворобливість і страждання від недосконалості земного світу увиразнює життєву позицію олесівського героя в образі лебедя, неспроможного внутрішньо змиритися з бездуховністю суспільства (лебединою згасю), обираючи, замість сірої буденщини, представленою топосною категорією "болото", вищу сферу буття, в якому панує світло краси та гармонії. Лебединий спів поета "про озера сині", "про красу степів", "про велике сонце, про вітри і хмари" віддзеркалює свідомо обраний ним шлях вільної людини, який жертвує життям заради звільнення свого народу від нав'язливої рабської психології і покори: Закричав від муки, вдарився об камінь, Зранив собі груди, крила поламав [10, с. 272].

Пісню лебедя в його "передсмертну останню годину" як спів несправджених поетових мрій про щастя та волю на теренах української землі спостерігаємо у вірші "То не лебідь на озері пісню співав" О. Олеся. Внутрішній голос розпачу й помсти митця, стомленого від боротьби, визначає трагічну настроєву гаму почуттів, зруйнованою душевним неспокоєм та муками за насильство, гріховне пролиття крові, червоний колір якої символізує ворожнечу, помсту, війну та агресивність.

Поетичний твір "Прилети, мій лебідь білий" українського митця репрезентував образ білого лебедя як символу надії, що сконцентрував у собі незгасну поетову віру у досягненні омріяної волі та щастя.

Навіть обмежений огляд поезій у цій статті засвідчив наступні модифікації символу лебедя у поетичних системах О. Олеся, Ш. Бодлера, С. Малларме, К. Бальмонта та В. Іванова, що функціонував у таких значеннях:

1. Символ смерті у поетичному творі С. Малларме "Лебідь" через категорії приреченої самотності, страху відчуження та втрату власного "Я" від покори розуму оточуючій "порожнечій" дійсності.

2. Символ вигнання-страдника у Ш. Бодлера, що уособлює в собі нездоланність та владну силу творчого пориву, направлену на самовіддане служіння знедоленому та поневолюваному гнобителями людству. Інша картина спостерігається у поетичних творах "Лебідь" К. Бальмонта та "Лебеді" В. Іванова, де символ лебедя віддзеркалює деструктивні риси поетової душі, сповненої відчаєм та невимовним сумом, за безповоротно втраченим життям, тоді як у наступному вірші К. Бальмонта "Білий лебідь" лебідь постав, навпаки, символом незаплямованої білизни, ніжності та ідеалу жіночої краси.
3. Символ нескореного духу, незламного прагнення до волі, готовності на самопожертву в ім'я народу, людської приреченості, смерті через категорії самотності, зневіри та забуття у вірші "Лебідь" О. Олеся.
4. Символ нереалізованої мрії та трагедії поетової душі простежуємо у О. Олеся в творі "То не лебідь на озері пісню співав".
5. Символ віри та надії, зцілення від страждань за допомогою пісні, що є уособленням цілющої чарівної сили, на противагу мовчанню, представленою знаком порожнечі та смерті у вірші "Прилети, мій лебідь білий" О. Олеся.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бальмонт К. Д.* Избранное / К. Д. Бальмонт ; [сост., вступ. ст. и примеч. Е. В. Иванова]. - М. : Сов. Россия, 1989. - 592 с.
2. *Бальмонт К. Д.* Стихотворения / К. Д. Бальмонт ; [сост., вступ. ст. Л. Озерова]. - М. : Худож. лит., 1990. - 397 с.
3. *Бодлер Ш.* Поезії / Шарль Бодлер ; [пер. з франц. Д. Павличко, М. Москаленко] ; ред.-упоряд. М. Москаленко ; авт. вступ. слова Д. Павличко ; авт. післям. Д. Павличко. - К. : Дніпро, 1999. - 272 с.
4. *Великовский С. И.* В скрещеньи лучей: Групповой портрет с Полем Елюаром / С. И. Великовский - М. : Советский писатель, 1987. - 399, [1] с.
5. *Маковский М. М.* Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов / М. М. Маковский. - М. : Владос, 1996. - 416 с.
6. *Малларме Стефан.* Поезії / Стефан Малларме ; [пер., передм і прим. О. Зуєвський]. - К. : Альбертський університет, 1990. - 190 с.
7. Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2-х т. / [гл. ред. С. А. Токарев]. - М. : НИ Большая Российская энциклопедия, 2000. - Т. 1 : А-Й - 671, [1] с.
8. Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2-х т. / [гл. ред. С. А. Токарев]. - М. : НИ Большая Российская энциклопедия, 2000. - Т. 2 : К-Я - 719, [1] с.
9. *Наливайко Д. С.* Искусство : направления, течения, стили / Д. С. Наливайко. - К. : Мистецтво, 1985. - 365 с.
10. *Олесь О.* Твори : в 2 т. / Олександр Олесь ; [упоряд., авт. передм. та приміт. Р. П. Ра-дишевський]. - К. : Дніпро, 1990. - Т. 1 : Поетичні твори. Лірика. Поэма збірками. З неопублікованого. Сатира. - 1990. - 958, [2] с.
11. *Поліщук Я.* Естетичний досвід декадансу / Я. Поліщук // Слово і час. - 2002. - №4. - С. 20-26.
12. Русская поэзия XIX - начала XX в. / [сост., вступ. ст. и примеч. Н. Якушина]. - М. : Худож. лит., 1987. - 863 с.
13. Словник символів культури України / [за заг. ред. В. П. Коцура та ін.]. - К. : Міленіум, 2002. - 260 с.

Стаття надійшла до редколегії 15.12.2010

Прийнята до друку 26.12.2010

THE SYMBOL OF THE SWAN IN THE POETRY OF A. OLES AND THE FRENCH AND RUSSIAN SYMBOLISTS

Oleksandra Chepelyk

Izmail State Humanitarian University, 12, Riepina Str., Izmail, Odessa District, 68610, Ukraine

The article is traced the functioning of the symbol of the swan and the ways of its author's interpretation on the basis of the comparative analysis of the poetry of the Ukrainian artist and the representatives of the French and Russian symbolism.
Key words: symbolism, symbol, poetry, fin de siècle, mythology.

СИМВОЛ ЛЕБЕДЯ В ПОЕЗІИ АЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ І ФРАНЦУЗСКИХ І РУССКИХ СИМВОЛІСТОВ

Александра Чепелик

*Измаилский государственный гуманитарный университет, ул. Ретина, 12, Измаил,
Одесская обл., 68610, Украина*

В статье проанализировано функционирование символа лебедя и определены пути его авторской интерпретации путем сравнительного анализа поэтических произведений украинского художника и представителей французского и русского символизма.

Ключевые слова: символизм, символ, поэзия, fin de siècle, мифология.